

Instytut Pamięci Narodowej

<https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/246414,23-sierpnia-Europejski-Dzien-Pamieci-Ofiar-Rezimow-Totalitarnych-Miedzynarodowy-.html>
23.08.2026, 01:15

23 sierpnia – Europejski Dzień Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych Międzynarodowy Dzień Czarnej Wstążki

23 sierpnia oddajemy hołd ofiarom zbrodniczych totalitaryzmów.

23.08.2026

Myślę z przerażeniem i głębokim wstydem o Europie przedzielonej na pół Bugiem, w której po jednej stronie miliony niewolników sowieckich modliły się o wyzwolenie z rąk armii hitlerowskiej, a po drugiej miliony nie dopalonych ofiar niemieckich obozów koncentracyjnych pokładały ostatnią nadzieję w Armii Czerwonej.

Gustaw Herling-Grudziński, *Inny Świat. Zapiski sowieckie*

23 sierpnia obchodzimy Europejski Dzień Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych, zwany również Międzynarodowym Dniem Czarnej Wstążki. Parlament Europejski proklamował to święto w 2008 roku. Po raz po raz pierwszy uroczyste obchody zorganizowano w 2011 r. w Warszawie, gdzie podpisano tzw. deklarację warszawską, w której podkreślono konieczność podtrzymywania pamięci o zbrodniczych konsekwencji działań reżimów totalitarnych. Unię Europejską wezwano do badania oraz gromadzenia dokumentów dotyczących tych zbrodni.

Europejski Dzień Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych ustanowiono 23 sierpnia – w dniu, w którym w 1939 r. ministrowie spraw zagranicznych III Rzeszy i ZSRS, Joachim von Ribbentrop i Wiaczesław Mołotow, podpisali w Moskwie układ o nieagresji, który przesądził o wybuchu wojny. Był to równocześnie czwarty rozbiór ziem Polski.

Najważniejszą częścią porozumienia dwóch totalitarnych potęg był dodatkowy, tajny protokół uzgadniający podział Europy Środkowo-Wschodniej (w tym Polski) na niemiecką i sowiecką strefę wpływów. Ustalenia te stanowiły zapowiedź ludobójczej polityki w stosunku do narodów Europy Środkowo-Wschodniej, a także masowych deportacji oraz represji dokonywanych w imię zbrodniczych idei.

W XX wieku świat doświadczył zbrodniczych systemów totalitarnych. O ile niemiecki nazizm został po zakończeniu II wojny światowej osądzony, o tyle komunizm nie miał swojej Norymbergi. Nigdy nie został potępiony. Dlatego kłamstwo intelektualne komunizmu zwiodło miliony: nie tylko zwykłych ludzi, pociągniętych ideą świetlanej przyszłości, ale przede wszystkim intelektualistów na Zachodzie. I zwodzi cały czas w XXI wieku.

Na Zachodzie w ogólnie obowiązującej narracji pakt ten zajmuje miejsce marginalne, a przecież przesądził o przebiegu historii Europy na ponad pół wieku. Dlatego stale trzeba przypominać skutki porozumienia niemiecko-sowieckiego, dla znacznej części Europy odczuwalne do dziś. Tym bardziej, że ponad trzy lata temu Rosja dokonała inwazji na Ukrainę i za wschodnią granicą Polski toczy się wojna.

Europejski Dzień Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych przypomina o konieczności zachowania pamięci o ofiarach masowych deportacji, eksterminacji, oraz zbrodni popełnionych przez oba reżimy. Jest to także okazja do refleksji nad historią, upamiętnienia tych, którzy cierpieli i zginęli z rąk totalitarnych systemów, oraz do promowania wartości demokratycznych, praw człowieka, i pokoju w Europie.

Organizatorem od 2010 roku jest Europejska Sieć Pamięć i Solidarność (ENRS). Sieć ta, z siedzibą w Warszawie, bada, dokumentuje i upowszechnia wiedzę o historii Europy XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem okresu dyktatur i wojen.

W ramach obchodów organizowane są również kampanie społeczno-edukacyjne, które przywołują postacie takie jak Kazimierz Moczarski – polski pisarz i więzień komunistycznego więzienia, Milada Horáková – ofiara mordu sądowego popełnionego w 1950 r. przez komunistyczny trybunał w Pradze, czy Mała Zimetbaum i Edward Galiński – para zakochanych, którzy poznali się w niemieckim obozie Auschwitz-Birkenau, będące świadectwem sprzeciwu wobec reżimów i przypomnieniem o ludzkiej tragedii wywołanej przez stalinizm i nazizm.

Materiały IPN – wybór

► Portale

- przystanekhistoria.pl

w zakładce: Tematy:

[Adolf Hitler](#); [Józef Stalin](#); [Niemcy](#); [ZSRS](#); [stosunki międzynarodowe](#); [Wrzesień 1939](#); [Akcja AB](#);

[Intelligenzaktion](#); [wysiedlenia](#); [Komunizm](#); [Einsatz Reinhardt](#); [Holocaust](#); [NKWD](#);

[Obozy koncentracyjne](#); [Okupacja niemiecka](#); [Okupacja sowiecka](#); [Operacja polska](#); [dekomunizacja](#)

- [Szlaki Nadziei. Odyseja Wolności](#)

► Fotografie z Archiwum IPN

- [Oblężenie Warszawy w fotografii Juliana Bryana](#)
- [Zniszczenia Warszawy w 1939 roku w obiektywie Antoniego Snawadzkiego](#)

► Archiwum Pełne Pamięci

- [Z Kozielska do Katynia – biogram zamordowanego nauczyciela](#)
- [Osobiste archiwum Stanisława Małkiewicza](#)
- [Pod gwiazdami Wielkiej Niedźwiedzicy: śladami Sergiusza Piaseckiego](#)
- [Tysiąc fotografii z prywatnych zbiorów Stanisława Mierzwę](#)
- [Fotograf ginącej Warszawy](#)
- [Pułkownik Jan Stefan Kotowicz – legionista, oficer, dowódca... więzień okresu stalinowskiego](#)

► Świadectwa – Archiwum Historii Mówionej IPN

Opowiedziane.ipn.gov.pl

- [II wojna światowa](#)
- [wojenne dzieciństwo](#)
- [obozы niemieckie](#)
- [okupacja niemiecka](#)
- [okupacja sowiecka](#)
- [terror niemiecki](#)

►Teksty

- [Marcin Przegiętka, Czy pakt Ribbentrop-Mołotow był „paktem dwóch marksistowskich ideologii”?](#)
- [Bożena Witowicz, Drugi pakt Ribbentrop-Mołotow](#)
- [Jan Żaryn: Konferencja jałtańska - niemoralna propozycja dla Europy](#)
- [77. rocznica rozpoczęcia obrad wielkich mocarstw w Jalcie](#) [FOTO]
- [Michał Wenklar: O nas - bez nas. Teheran - Jalta - Poczdam](#)
- [Janusz Wróbel, Zapomniana Jalta](#)
- [Karol Nawrocki: Kto nie z nimi, ten faszysta](#)

(...) przedwojenna Polska miała obok siebie dwa totalitarne państwa, które nie uznawały ówczesnego ładu w Europie: Rzeszę Niemiecką i Związek Sowiecki. Z obydwojema władze w Warszawie starały się utrzymać pokojowe relacje. Z ZSRS zawarły pakt nieagresji, z Niemcami podpisały deklarację o niestosowaniu przemocy. Dla Hitlera i Stalina nie miało to jednak znaczenia. W roku 1939 ci dwaj dyktatorzy zawarli diabelski pakt, w którego tajnym protokole podzielili region między siebie. Efektem była II wojna światowa, rozpoczęta napaścią na Polskę najpierw Wehrmachtu, a dwa i pół tygodnia później - także Armii Czerwonej. Obaj okupanci szybko zaprowadzili na podbitych ziemiach terror, którego symbolami stały się choćby Auschwitz i Katyń. Obaj też zgodnie współpracowali aż do czerwca 1941 roku.

Kłeska Rzeszy, w Rosji do dziś opiewana jako wielkie zwycięstwo nad faszyzmem, dla narodów Europy Środkowo-Wschodniej oznaczała ponowne zniewolenie, tym razem sowieckie. O tym jednak dzisiejsze władze w Moskwie nie chcą słyszeć. W kwietniu 2022 roku zlikwidowały Stowarzyszenie Memoriał, zasłużone w przypominaniu Rosjanom o ofiarach komunizmu. (Karol Nawrocki)

Plany ekspansji terytorialnej połączyły Niemcy i Związek Sowiecki dorazną wspólnotą interesów przeciwko Polsce. 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie zawarto niemiecko-sowiecki układ, zwany od nazwisk szefów dyplomacji Niemiec i ZSRS paktem Ribbentrop-Mołotow. To porozumienie faktycznie otwierało drogę do wybuchu wojny. Dla Hitlera sojusz ze Stalinem był dodatkową gwarancją sukcesu: zwiększał szansę na szybkie wygranie wojny z Polską.

Tajny protokół, dołączony do tego sojuszniczego paktu zakładał podział Polski wzdłuż linii rzek Narew-Wisła-San, a także ustalał strefy wpływów ZSRS i Rzeszy Niemieckiej w Europie Środkowej i Wschodniej. Oprócz wschodniej Polski do strefy sowieckiej miały wejść: Finlandia, Estonia, Łotwa i rumuńska Besarabia. Niemcy miały przejąć zachodnią część Polski oraz Litwę z polską Wilenszczyzną. Postanowienia tego porozumienia potwierdzono z pewnymi korektami 28 września 1939 r.

Od lewej stoją: Adolf Hitler, niemiecki minister spraw zagranicznych Joachim von Ribbentrop, Józef Stalin oraz minister spraw zagranicznych ZSRS Władysław Mołotow.
Fot. donator publiczna.

RIBBENTROP – MOŁOTOW

Fragm. tajnego protokołu dodatkowego do paktu o nieagresji między Niemcami a Związkiem Sowieckim.

1. W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa), północna granica Litwy będzie zarazem granicą sfer interesów Niemiec i ZSRS. Przy tej okazji obie Strony uznają zainteresowanie Litwy rejonem Wilna.
2. W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do Polski, sfery interesów Niemiec i ZSRS zostaną rozgraniczone w przybliżeniu wzdłuż linii rzek Narwi, Wisły i Sanu.
Kwestia, czy interesy obydwu Stron pozwolą na to, że wyda się pożądanym utrzymanie niezależnego państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa, może zostać definitywnie wyjaśniona dopiero w miarę dalszego rozwoju sytuacji politycznej.
W każdym wypadku obie Rządy rozważą ten problem w drodze przyjaznego porozumienia.
3. W odniesieniu do Europy Południowej strona sowiecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią. Strona niemiecka zgłasza całkowity brak politycznego zainteresowania tymi terenami.
4. Obie Strony uważać będą niniejszy protokół za ściśle tajny.

Moskwa, 23 sierpnia 1939 r.

Za Rząd Rzeszy Niemieckiej
W. Ribbentrop

Z upoważnienia Rządu ZSRS
W. Mołotow

Mapa rozbioru Polski według niemiecko-sowieckiego układu z 28 września 1939 r. z podpisami Joachima von Ribbentropa oraz Józefa Stalina.
Fot. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin.

Państwowy przebieg bitwy na Westerplatte po zakończeniu obrony polskiej Składnicy. Fot. Bundesarchiv/układana.com.pl

Symbolem oporu Polaków we wrześniu 1939 r. była siedmiodniowa obrona polskiej Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte w Gdańsku. Dowodzona przez mjr. Henryka Sucharskiego oraz kpt. Franciszka Dąbrowskiego niewielka placówka miała bronić się nie dłużej niż sześć do dwunastu godzin, stawiała jednak opór Niemcom przez cały tydzień. Polskie radio informowało kraj: „Westerplatte broni się jeszcze!”.

Wieluń po bombardowaniu niemieckim 1 września 1939 r. Fot. Muzeum Ziemi Wieluńskiej.

Od pierwszych chwil wojny wojska niemieckie atakowały obiekty cywilne i bezwzględnie traktowały ludność polską. Nad ranem 1 września celem niemieckiego nalotu stał się Wieluń, w którym nie przebywały w tym czasie żadne oddziały wojska. Miasto zostało zniszczone w ok. 75 procentach, zginęło też według różnych szacunków od 1000 do 2169 osób. Celowe bombardowanie Wielunia uznaje się za jedną z pierwszych niemieckich zbrodni podczas II wojny światowej.

NIEMIECKA AGRESJA

Ostrzał Westerplatte z niemieckiego pancernika „Schleswig-Holstein” 1 września 1939 r. Fot. Bundesarchiv/domena publiczna.

Niemcy zaatakowali Polskę 1 września 1939 r. od zachodu, z północy i – wspólnie ze Słowacją – od południa. Podczas napaści wykorzystywali taktykę wojny błyskawicznej, opierając się na uderzeniach jednostek pancernych i lotnictwa. Wojska niemieckie rzucając niemal całość sił na Polskę próbowały wykorzystać olbrzymią przewagę w tych dwóch typach broni. Wydzielone jednostki wbiły się klinami w polską obronę, przełamując ją robiąc miejsce dla pozostałych jednostek, które następnie wychodziły na tyły obrońców i zmuszały ich do wycofywania się dla uniknięcia okrążenia. Hitler liczył, że błyskawiczna kampania pozwoli na ograniczenie wojny do lokalnego konfliktu. Dlatego Niemcy zamierzali złamać opór Polaków jeszcze na zachód od Wisły i z niecierpliwością oczekiwali włączenia się do walki Armii Czerwonej. Hitler obawiał się też uderzenia aliantów, stąd też wydał dyrektywę, która zakazywała jakichkolwiek działań na zachodzie, aby nie prowokować zdecydowanych reakcji Francji i Wielkiej Brytanii.

Umiejętne wycofywanie się polskiego wojska nie pozwoliło na błyskawiczne zwycięstwo i rozciągnęło całą kampanię, dając sojusznikom czas na wypełnienie zobowiązań i ofensywę na zachodzie.

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

Zniszczony w walce sowiecki czołg pod Warkawem, wrzesień 1939 r. Fot. NAC.

Zacięty opór osłabionych placówek KOP, poszczególnych oddziałów wojska oraz ludności cywilnej nie był w stanie zatrzymać inwazyjnych sił sowieckich. Do niektórych jednostek dotarł też rozkaz Naczelnego Wodza, który w atmosferze początkowej dezorientacji po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski – chciał uchronić jak największą liczbę oddziałów – nakazywał uniknąć walk z bolszewikami poza wypadkami natarcia z ich strony lub próby rozbioru oddziałów. Największe bitwy z Sowietami stoczone zostały pod Szackiem (29–30 września) i Wytycznem (1 października). Do legendy przeszła bohaterka obrona dnozna, za którą Armia Czerwona krwawo zemściła się na mieszkańcach.

NAJAZD ZE WSCHODU

Niemiecko-sowiecka defilada w Brześciu nad Bugiem, 22 września 1939 r. Fot. „Młot” (Warszawa) z 4 października 1939 r.

Współdziałanie sowiecko-niemieckie w sposób radykalny przekreśliło szanse Polski na dalszy opór i skróciło czas kampanii. Przypieczętowaniem militarną współpracy przeciw Polsce była wspólna defilada zwycięstwa, którą jednostki Armii Czerwonej i Wehrmachtu zorganizowały 22 września 1939 r. w Brześciu nad Bugiem. Odbierali ją gen. Heinz Guderian i kombrig. Siergiej Kriwoszejn.

Stalin zamierzał uderzyć na Polskę w chwili, kiedy szala zwycięstwa przechyliła się jednoznacznie na jej niekorzyść. Moskwa uważnie obserwowała poczynania Paryża i Londynu. Dopiero kiedy było przesądzone, że Rzeczpospolita pozostanie w walce osamotniona i nie zdoła odzyskać inicjatywy, Sowietom 17 września 1939 r. rzucili do ataku na Polskę własne wojska.

Napaść Armii Czerwonej ostatecznie przekreśliła polskie plany strategicznej obrony w rejonach południowo-wschodnich kraju. W sytuacji przerzucenia większości sił do walki z Niemcami, opór sowieckiej inwazji stawiali jednostki Korpusu Ochrony Pogranicza oraz nieliczne oddziały Wojska Polskiego i formacji ochotniczych. Wyposażone w broń pancerną i artylerię oraz wspierane przez lotnictwo wojska sowieckie, ruszyły ku nowej granicy wyznaczonej w pakcie Ribbentrop-Mołotow. Lewobrzeżna część Warszawy miała paść łupem Hitlera, prawobrzeżna zaś – Stalina.

Sowiecki plakat propagandowy z września 1939 r. Fot. W. Śliwziński, „Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja”, Białystok 2001.

ZBRODNI NIEMIECKIE I SOWIECKIE NA POLAKACH 1939–1945

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

autor: dr hab. Sebastian Piątkowski
konceptcja graficzna serii:
Aleksandra Kaiper-Miszulowicz
opracowanie graficzne:
Magdalena Ślądka
Anna Łukasik
recenzja: dr hab. Filip Musiał,
dr Paweł Skubisz
Na zdjęciu: Kobiety obserwujące
powojenne ekshumacje ofiar zbrodni
niemieckich na Firleju pod Radomiem
w 1945 r.
Fot. Archiwum Państwowe w Radomiu

WRZESIEŃ – TRAGEDIA CYWILI

Dwunastoletnia Kazimiera Kostewicz nad ciałem swej siostry, zabitej przez niemieckiego lotnika w okolicach Warszawy.
Fot. Julien Bryan/AIPN

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

1 września 1939 r. nazistowskie Niemcy zaatakowały Polskę. Pomimo bohaterskiej walki polskich żołnierzy, ponieśli oni klęskę w starciu z najeźdźcą, dysponującym miażdżącą przewagą w lotnictwie i broni pancernej. Oczekiwanie na pomoc zagwarantowaną wcześniej przez Francję i Wielką Brytanię okazało się daremne. Kolejny cios nastąpił 17 września 1939 r., kiedy to agresję na Polskę rozpoczął Związek Sowiecki.

Mapa przedstawiająca kierunki uderzeń wojsk niemieckich w ataku na Polskę.
Źródło: 18 Tage Weltgeschehen. Der Feldzug gegen Polen, Lipsk 1940.

Realizowana przez najeźdźców koncepcja wojny totalnej zakładała, że wrogiem jest każda osoba stojąca na drodze niemieckiej armii. Samoloty Luftwaffe atakowały często obiekty cywilne, a ofiarami nalotów padali mężczyźni, kobiety i dzieci. Podobnie postępowali żołnierze Wehrmachtu, którzy dokonali wielu zbrodni na mieszkańcach wsi, miasteczek i miast. Do licznych mordów na osobach cywilnych doszło też na Kresach Wschodnich. Z rąk żołnierzy Armii Czerwonej śmierć ponieśli m.in. mieszkańcy Grodna, uczestniczący w obronie tego miasta. Ataki współpracujących z agresorami komunistów na dwory ziemiańskie doprowadziły do śmierci ok. 200 właścicieli majątków ziemskich i członków ich rodzin.

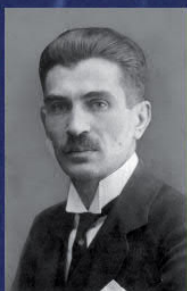

Ulica Jezuicka w Lublinie zniszczona podczas bombardowania 9 września 1939 r.
Fot. AIPN

Śmierci tysięcy osób towarzyszyły ogromne straty materialne. W czasie nalotów i walk niszczone były całe miasta i wsie – los taki spotkał m.in. Wieluń, Frampol i Zwolen. Domy, mieszkania i dorobek całego życia utraciło też wielu mieszkańców Warszawy, Lublina i wielu innych miejscowości.

W KRĘGU AKCJI AB

Tragicznym zwieńczeniem pierwszego etapu niemieckich działań eksterminacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie stała się tzw. nadzwyczajna akcja pacyfikacyjna (Akcja AB). W jej ramach wiosną i latem 1940 r. zamordowano ok. 6 tys. osób, a wiele innych deportowano do obozów koncentracyjnych. W egzekucjach zginęli działacze polityczni i społeczni, przedstawiciele inteligencji, ludzie zaangażowani w działalność ruchu oporu, a także zawodowi kryminaliści. Zbrodnie dokonywano w miejscach straceń położonych w sąsiedztwie wielu miast. Były to m.in. Palmiry koło Warszawy, Krzesławice koło Krakowa, Rury Jezuckie koło Lublina oraz Olsztyn i Apolanka w sąsiedztwie Częstochowy.

Maciej Rataj – wybitny polityk ruchu ludowego i działacz społeczny, minister i Marszałek Sejmu RP, zamordowany w Palmirach. Fot. NAC

Stefan Lelek-Sowa: działacz niepodległościowy, żołnierz I Brygady Legionów Polskich, sędzia Sądu Apelacyjnego w Lublinie, senator RP – zamordowany na Rurach Jezuckich. Fot. NAC

Halina Jaroszewiczowa – znana działaczka niepodległościowa, oświatowa i społeczna, członkini władz Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet, posłanka na Sejm RP, zamordowana w Palmirach. Fot. NAC

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

Wigilanie radomskie 15.XI.1940 r.

Kochani Rodzice!

Jestem u kresu swoich myśli, bo już przedwczoraj zapadł na mnie wyrok śmierci. Jutro moja nas kilkunastu stracić. Wierzę, że i lat ten Was dojdzie i chociażby, abyście wiedzieli, że ostatnim życzeniem meim był Wam, a niejakoś straconie będzie Pirleń po kłopotach. Nie wiem, jakie śmierć mnie czeka, ale dzisiaj oryżam się otworze, że to będzie niczym w stosunku do tortur, jakie mi sadzono, oraz to 6 miesięcy i 19 dni. Zarzucili mi wszystkie oryżności, jakie miałem z mojego powodu, i wiem, że mi darujecie, bo to wszystko dla przysięgi Polaków. 6 mój siostrzy, które na moja własność, prosię Was, Kochani Rodzice, tak po wujcie podzielić: 2 mój siostrzy tato siostrzy i siostrzy siostrzy / tu wymienię instytucję / 3 mój siostrzy, a 1 mój ościsł Frankowi. Ale on niech o tego Pirleń. gdzie nie na grobie, sorowadł garniec siostrzy i posłać ja tam na tej mar. dę. 6 ten sposób być uważa, że spoczywa siostrzy moja w moich kochanych rodzinnych dachach dla przysięgi mi ustawać. Wasz mój wytwór i niech mi nie wyprawiać przed śmiercią. Zapną Was na tym świecie i tylko z wiarą w Boga i Bogu. Pożegnajcie ode mnie Franka i powiedziecie mu, iż zegnął go wiarą, że w odpowiedniej chwili ponosił męstwo i śmierć moja przeżywaście na tym, który mi wywalił, a on się tego naprawdę dom. Ale, kto jest zdradca. Wiedziecie, że umię ze słowami: niech żyje Polak!

Wasz syn

Odpis pożegnalnego listu, skierowanego w 1940 r. przez Polaka skazanego na śmierć do swych rodziców. Personalia autora pozostają po dziś dzień niezane. Fot. AAN

Kobiety z oczami zasłoniętymi czarnymi opaskami, prowadzone przez Niemców na miejsce egzekucji w Palmirach pod Warszawą w 1940 r. Fot. NAC

Powiązane wiadomości

Europejski Dzień Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych – publikacje IPN

Upamiętniliśmy ofiary reżimów totalitarnych

EUROPEJSKI DZIEŃ PAMIĘCI OFIAR REŻIMÓW TOTALITARNYCH

23 SIERPNIA

Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt i Józef Stalin w czasie konferencji jaltańskiej, luty 1945 r., fot. Wikimedia Commons

Pliki do pobrania

[prof. Jacek Wołoszyn \(OBBH IPN w Lublinie\) \(mp3, 8.05 MB\)](#)

[prof. Jacek Wołoszyn \(OBBH IPN w Lublinie\) \(wav, 59.13 MB\)](#)